

10 дәріс. ХІХ-ХХ ғ. басындағы дәстүрлі киім-кешек және әшекейлер кешені (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге ХІХ-ХХ ғ. басындағы дәстүрлі киім-кешек және әшекейлер кешені, Кеңес дәуірі мен тәуелсіздік кезеңіндегі қазақтардың киімдеріндегі өзгерістер туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. ХІХ-ХХ ғ. басындағы дәстүрлі киім-кешек
2. Дәстүрлі әшекейлер кешені, зергерлік бұйымдар

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Этникалық, экономикалық және табиғат жағдайларына байланысты көне әдет-ғұрыптардың қазақтардың ұлттық киімінен көрініс табуы. Ресеймен, Қытаймен және Орта Азиямен сауда қатынасының өсуі, жаңа кешеннің пайда болуы. Қарапайым халық арасында үйде қолдан жасалған киімдермен (теріден, жүннен) қоса, шыт маталардан жасалған фабрика өнімдерінің: шыт, бөз, мақтадан тоқылатын кездеменің, сонымен қатар ортаазиялық қолөнер бұйымдарының (қамыс, шидің, бөз, жартылай жібек матаның т.б.) таралуы. Ауқатты қазақтардың киімдер үшін жібек, барқыт, зерделі мата, шұға маталарын сатып алатын. Киімдегі, оны тігу детальдарындағы, мата таңдаудағы, күнделікті тұрмыстағы заттардың құрамындағы өзгерістер. Киімдегі әлеуметтік ерекшеліктер (матаның сапасы мен тігілуі, киімдердің саны мен қоры). Ер адамның, әйелдің және баланың киімдерінің, бас киімдері мен аяқ киімдерінің жинағы. Теріден, барқыттан, жүн мен жібектен жасалған белбеулер.

Әйел әшекейлер жиынының сабақтастығы, олардың алдыңғы кездегі көшпелі әлеуметтік даму кезеңдеріндегі киім ерекшеліктерімен өзара байланысы. Әйел әшекейлер жинағының құрамы: қолдың әшекей бұйымдары (сырға, білезік, сақина), мойын мен кеуде әшекейлері; шашқа арналған әшекейлер (самай әшекейі, шашбаулар); бас киім бұйымдары; кеуде-бел әшекейлері (түйме, түймелік (қарсы ілгек), орибула). Әшекей-тұмарлар. Ер белбеулері. Белбеу билік, қызмет ету, дәреже мен жағдайының белгісі ретінде. Ер белбеуінің материалы мен өрнектелуі. Ер жүзіктері: ханның мөрлі жүзіктері биліктің белгісі ретінде.

Әшекейлердің эстетикалық, магиялық-діни, дәстүрлі қызметтері. Әшекейлер жастық, әлеуметтік-ауқаттылық, этнотерриториялық және рулық-тайпалық өзгешеліктердің көрсеткіші ретінде. Зергерлік бұйымдар арқылы өткен дәуірлердің идеологиялық дүниетанымының әсем, ырғақты түрде берілуі. Қорғаушы-әшекейлер, тұмар-әшекейлер. Негізгі символикасы мен жемістілікті қамтамасыз ететін әйел бастамасы культімен байланысты әйел әшекейінің магиялық бағытының байланысы. Көшпелілер арасында әшекей заттарын жасауда күмістің басым түсуі. Жапырақтың және түрлі-түсті тастардың магиялық қасиетіне сену. Қымбат және жартылай қымбат тастардың: топаз, маржан, гауһар, алмаз, рубин, хрусталь, бирюза, інжу қолданылуы. Стиль бағыттарының әр түрлілігі. Өрнек: қошқар мүйіз белгісінің, жапырақ гүл белгісінің, күн белгілерінің, геометриялық

фигуралардың (ромб, үшбұрыш, нүкте, шеңбер, сегізбұрыш) кең қолданылуы. Өрнектердің қайталануы, қазақ әшекейлерінің ерекше әсемділігі; монументтілігі мен мәнерлігі; түс пен өрнектің ритмдік ауысып келіп отыруы. Техникалық әдістер: керттік, бедерлеу, бағдар қондыру техникасы, штампылау техникасы, түйіршектеу техникасы. Зергер аспаптары: төс, егеу, түрпі, қысқыш, қысқаш, кескіш, сым тартатын тақта, тескіш, ойғыш, қайшы, балға.

Алтыннан, күмістен, асыл тастан жасалған әйел әшекейлері. Әйел әшекейлерінің жасалу техникасы: құю, оймалау, штампылау, бедерлеу, бағдар қондыру, түйіршіктеу, эмальдау.

Осы кезеңдегі қазақ халқының ұлттық киіміне келетін болсақ, киім түрлерін ерлер, әйелдер, балалар киімі деп бөлуге болады.

Еркектер іш киім ретінде шыт матадан кең етіп тігіліп, беліне жіңішке бау өткізілген дамбалды киді. Дамбалдың сыртынан ауы кең шалбарды киді. Атқа отыруға қолайлы болу үшін дамбал мен шалбардың ауын кең етіп тікті.

Шалбар үлгісі бойынша дамбалға ұқсас, бірақ одан гөрі кеңірек болды, балағының бір шетінде жырығы болды. Шалбарды шұға, мақпал, барқыт сияқты маталардан және қой мен ешкі терілерінен (жарғақ шалбар) тікті. Шалбарды қалың матаның арасына жүн салыпсырып, қысқы шалбар түрлерін де тікті.

Көйлектің сыртынан жеңсіз «желетке» немесе «бешпет» киді. Жазғы желеткені жұқа мауытыдан немесе шыттан, сисадан астар салып, ал қыста арасына жүн салып сырып немесе лақтың өңделген терісінен тікті.

Ауқатты қазақтар желетке сыртынан мауытыдан, мақпалдан, барқыттан, кейде арасына жүн салынып, сырылып тігілген, шытпен астарланған тізеге дейін түсетін камзол киді. Кейбір қазақтар орыстың қалалық киімдеріне еліктеп камзолдарының кеудесіне төс қалталар салдырып, әдеттегідей оңнан солға қарай емес, керісінше солдан оңға қарай қаусырылатындай етіп тіккізетін де болды.

Шығыс және Оңтүстік Қазақстанда қысқа жеңді камзолдар кең тарады. Оны Шығыс Қазақстанда «шолақ жең кемзал» деп атаса, оңтүстікте «қаркеспе» деп атады. XX ғасырда қысқа жең камзолдар тек Шығыс Қазақстанда ғана кездесті.

Ер адамдардың киімдерінің ішінде кең тарағаны орыстың фабрикалық маталарынан тігілген шапан болды, ал ауқатты қазақтар шапанды әр түсті бұқар жібегінен астарлатып тіккізді. Шапандардың пішілуі мен матасына қарай жеңіл, жазғы және арасына жүн салынып сырылып тігілген қысқы түрлері болады. Астар ретінде көбінесе жеңіл, жұмсақ түйе жүні, кейде қой жүні де пайдаланылды. Жазда шапанды камзолдың сыртынан алдын ашып киетін, ал қыста алдын жауып, белін белбеумен байлап алатын.

Қазақтар сонымен қатар әдемі “мауыты шапан” және “мауыты шекпендер” киді. Оларды жұқа түйе мауытысынан етегіндегі 10-15 см болатын бүйір жырықтарына кесте салып тікті. Ауқатты қазақтар өздеріне шапанды барқыттан жібек жіппен кестелеп тіккізді. Оларды көбінесе тойларда немесе жазғы көш кезі сияқты ерекше салтанатты жағдайларда киді. Сонымен қатар байлар паршадан тігілген шапандарды да киді.

Шығыс Қазақстанда, абақ-керейлердің шапандарының кеудесі кестеленді немесе түрлі-түсті баулармен әшекейленді. Шығыс Қазақстан мен Жетісу жерінде қайырма жағалы шапандар кең тарады.

Ерлердің сыртқы киімінің күз бен қыста киетін ең таралған түрі “шекпен” болды. Шекпенді түйенің немесе қойдың жүнінен иірілген жіптен жалпақтығы 20 см болатын лента тәріздес етіп тоқылған матадан тікті. Жазғы шекпендер жеңіл әрі қысқа болса, ал қысқы шекпендер керісінше, жылы киімдердің сыртынан киетін болғандықтан кең және ұзын болды. Пішілуі жағынан шекпен шапанға ұқсас болатын. Шекпенді қара түсті шұға немесе мақпалмен қаптады.

Кейінгі уақыттарға дейін сақталған ең ежелгі қысқы сырт киім түрі - түйенің немесе қойдың жабағы жүнінен (көктемгі жүн) дайындалған “күпі” болды. Қой жүнінен дайындалған күпіні негізінен кедейлер киді. Оның сыртын әр түрлі маталармен қаптады, мауытымен тысталған күпіні “шидем күпі” деп атады. Бұл да үлгісі жағынан шапанға ұқсас киім түрі еді.

Қысқы киімнің тағы бір түрі ол - ішік. Ол әр түрлі аңдар мен үй жануаларының терісінен тігілгендіктен, түлкі ішік, қасқыр ішік, қарсақ ішік, сусар ішік, жанат ішік, тек түлкі сирағының терісінен тігілген пұшпақ ішік және т.б. болып бөлінді. Әрине бұл ішіктерді көбінесе ауқатты қазақтар киді. Екі айлық қозылардың терісінен тігілген елтірі ішіктер жоғары бағаланды, ал үш-төрт айлық қозы терісінен тігілген сеңсең ішік немесе «бөлтеріскей» деп аталатын ішік одан арзанырақ болды.

Тағы бір кең тараған қысқы киімнің түрі - тон. Ол иленіп, өңделген қой терісінен жүні ішіне қаратылып тігіледі, етегіне, жеңіне жұрын ұстайды. Тонның түсі томар бояумен бояғандықтан көбінесе сары қоңыр болды.

Қысқы киімнің айта кететін тағы бір түрі “жарғақ” деп аталады. Оның “тақыр жарғақ” және “құлын жарғақ” деп аталатын екі түрі болған. Жарғақтың сыртын кейде

жібек жіптермен кестелейтін. Ал “құлын жарғақ” жүні сыртына қаратылып құлын терісінен тігіледі. Ол үшін тек қара түсті құлын терілері таңдап алынды.

XIX ғасырдың ортасында жарғақ жоғала бастады. XIX ғасырдың 50-60 жылдарында қазақ тұрмысын зерттегендердің мәліметтерінде бұл киім түрі туралы аз кездеседі. Ол XX ғасырдың басына дейін ғана тұрмыста қолданылды. 1927 жылы Шығыс Қазақстан қазақтарын зерттеген С.И. Руденко жарғақты осы өңір қазақтарынан көрген.

Ал жылқышыларға арнап тай терісінен, жүнін сыртына қаратып, астарсыз тігілетін қысқы киім түрі “тайжаға” немесе “тайтері” деп аталды. Жарғақ та, тайжаға да қысқы суықтарға арналғандықтан өте кең және ұзын болып тігілді.

Тазаланған жүннен тұтас басылып, жеңі болмайтын, алды ашық, тамақ астынан ғана байланатын, жауын-шашында киетін киім түрін «кебенек» деп атады. Кебенектің сырт жағындағы жүні ұзындау болғандықтан жаңбыр тамшылары тез ағып кетеді.

Әдебиеттер:

1. Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда. - Алма-Ата: Наука, 1964. - 178 с.
2. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 474 с.
3. Шевцова А.А. Казахский традиционный свадебный костюм (XIX - начало XX века) // Среднеазиатский этнографический сборник / Ин-т этнологии и антропологии Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. - М.: Наука. - Вып. V / [отв. ред. С.Н. Абашеев, В.И. Бушков]. – 2006.
4. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті = Традиционная культура казахов: ғылыми мақалалар жинағы / [ред. алқасы М. Ш. Өмірбекова (жауапты ред.) және т. б.]. - Алматы: «Зият Пресс», 2004.
5. Диваев Ә. Тарту. – Алматы, Ана тілі. 1992.
6. Традиционная одежда народов средней Азии и Казахстана. -М, 1989.
7. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. -А, 1986.
8. Шаханова Н.Ж. Символика традиционной казахской культуры. Учебное пособие. -Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2004.
9. Егізбаева М.Қ. Қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті. Оқу құралы. –Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 152 б.
10. Культура и быт казахского колхозного аула. - Алма-Ата: Наука, 1967. - 304 с.
11. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. - Алма- ата: Наука, 1972. - 231 с.